Németh Zsolt

TÁRGYI LELET ALAPÚ TÖRTÉNETÍRÁST DOKUMENTUM ALAPÚ HELYETT!

Robin Margaret Jensen így ír *Understanding Early Christian Art* (Értsük meg az ókeresztény művészetet) című könyvének előszavában: *„Ez a kötet olyan olvasók számára készült, akik (…) úgy tartják, hogy régi műalkotások vizsgálata más módját kínálja fel a történelem tanulmányozásának, mint a szövegek önmagukban. Olyanoknak, akik úgy érvelhetnek, hogy a nem szöveges kordokumentumok a rendelkezésre álló írott forrásokkal azonos értékű tanúságtevői a múlt vallási vagy társadalmi élete jellegének, bár talán nem tűnnek olyan könnyen érthetőnek és világosan beszélőnek (mint az utóbbiak), különösen olyan történészek számára, akik csak írott dokumentumok használatához vannak szokva érveléseik során. Azok a történészek, akik nemcsak egyensúlyban kívánják tartani a szövegek és a képi ábrázolások figyelembe vételét, hanem integrálni e kettőt, tapasztalni fogják, hogy új mélységek és dimenziók tárulnak föl a múltról alkotott képükben. Bár ez egyszerűnek, sőt magától értetődőnek tűnhet, a történészek és a művészettörténészek eltérő módszerei és célkitűzései gyakran aláássák erőfeszítéseiket, amelyek szükségszerűen interdiszciplinárisak. (…) A két tudományterület közötti párbeszéd kiépítése időigényes és szakmai kockázatokkal teli, s megköveteli az egyes kutatóktól, hogy hajlandóak legyenek átlépni a tudományterületek közötti határvonalat és vakmerően behatolni a másikra, gyakran, mint érdeklődő és buzgó amatőrök”* (Jensen 1. o.).

E rövid idézet fontos megállapítások sorát tartalmazza. Ezek *„egyszerűnek, sőt magától értetődőnek tűnhetnek”*, ám pusztán az a tény, hogy a professzorasszony ezeket papírra kellett, hogy vesse, jelzi: a bölcsészettudományok terén nem ez a napi gyakorlat.

Bár a művészettörténész rendkívül körültekintően fogalmaz, megtehetjük, hogy *Magyar Hüperión* hasábjain az *understatement*ről sarkosabb fogalmazásra váltunk, és egyenesebben beszélünk. A dokumentumokkal foglalkozó történész szakma kisajátította magának a történelem megírásának jogát, amit írott dokumentumok alapján végez el, és kevéssé veszi figyelembe olyan tudományterületek eredményeit, amelyek tárgyi bizonyítékokkal szolgálnának. Éppen ellenkezőleg: ezektől várja el, hogy eredményeit az övéihez igazítsa.

A jól ismert aforizma – a háború túl komoly dolog ahhoz, hogy katonákra lehessen bízni – mintájára megfogalmazhatjuk, hogy a történelem túl fontos dolog ahhoz, hogy a megírását kizárólag történészekre bízhassuk. Ez a megállapítás annál inkább érvényes, minél távolabb kerülünk a jelentől, minél inkább forráshiányos korok históriájáról van szó. Még sarkosabban megfogalmazva azt, amit Jensen is említ: a tör-

ténelem megismerése és megírása interdiszciplináris feladat.

A történelem rekonstrukciója mint problémamegoldás

Az elmúlt évtizedekben vizsgálatok tárgyát képezte, hogy mik a jó döntéshozatal humán feltételei. James Surowieczki kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy döntéshozatali vagy problémamegoldási helyzetekben – s a homályba burkolózó történelem felderítése és megírása ilyen – egy sokszínű csoport perspektívái nagyobb pontosságot tesznek lehetővé, mint a szakemberek homogén csoportjának gondolkodási mintázatai. Éspedig azért, mert egy bizonyos kérdésben tájékozottabb vagy járatosabb emberek hajlamosak hasonlóan gondolkodni, míg a problémát több különböző perspektívából szemlélő csoport átfogóbb bölcsességről tesz tanúságot.

Surowieczki szerint *„ha a döntéshozó csoportot kibővítjük néhány olyan személlyel, akik kevesebb szakmai ismeretanyaggal rendelkeznek, ám más területeken jártasak, teljesítménye javulásnak indul”*. Egy nagyobb csoport, amely különböző élettapasztalatokkal rendelkező egyéneket foglal magába, pontosabb előrejelzésekkel szolgál és intelligensebb döntéseket hoz, mint a „szakemberek” (Surowieczki 28. o.). Ha ezeket az eredményeket a tudományra vonatkozóan alkalmazzuk, akkor arra jutunk, hogy minél átjárhatóbbnak tartja egy tudományág a határait a szakmán kívülről érkező értelmes és friss szemléletű kutatótársak számára, azaz minél interdiszciplinárisabbnak hajlandó tekinteni magát, annál jobbak az esélyei lényeges új eredmények elérésére.

Egy témakör interdiszciplináris kutatásának eredményességére kitűnő példa a magyar Szent Korona szerkezeti kutatása. Bár a tárgykört a maguk kizárólagos „felségterületének” tekintő történészek és művészettörténészek ennek nagyon nem örültek, 1978-tól mérnöki, természettudományos és más bölcsész szakmák képviselői valamint művészek léptek a kutatás körébe. Munkálkodásuk megsokszorozta a Szent Koronáról való ismereteinket. Tény, hogy a kívülről jövők köre viszonylag nagy hibaszázalékkal dolgozott, de ha az *intra muros* kutatók a Korona iránti alázattal, szakmai gőg nélkül, udvariasan és tárgyszerűen cáfolták volna a téves felvetéseket *és* elismerték volna a helyénvalóakat, akkor ma előbbre tarthatna a még nagyszámú nyitott kérdés tanulmányozása.

Surowieczki azt is felismerte, hogy a döntéshozók függetlensége is feltétele a jó döntésnek. Minél több olyan ember van egy csoportban, aki alkalmazkodik egy felülről jövő véleményhez, annál bajosabban tudják elérni a kisebbségi nézetek képviselői, hogy a többiek az ő vélekedésüket is fontolóra vegyék. Mivel a tudományos életben – s ez főleg a bölcsészettudományokra igaz – a fennálló véleményekhez való igazodás a karrier alapja, a függetlenség szükségszerűen sérül, ami kontraproduktivitáshoz és tényállapotot meg nem ért feltevések dogmává merevedéséhez vezet. Míg a természettudományok terén egy-egy alaposan dokumentált, ellenőrizhető kísérlet fordulatot adhat az adott diszciplína fejlődésének, s erre számos példa hozható, addig a bölcsészeti tudományágakban a fennálló nézetek megváltoztatása szinte lehetetlen: ahhoz (gyakran politikai akarat formájában megnyilvánuló) hátszél szükséges.

Surowieczki eredményei nem teljesen előzmény nélküliek. Gregory Moorhead már több mint két évtizeddel előtte kimutatta, hogy egy nagyon összetartó és a külső befolyástól elzárt csoport rossz döntéseket fog hozni és elvesztegeti erőforrásait, mert sérthetetlennek, morálisnak és egyhangú véleményen lévőnek éli meg magát, durván lesöpri az ellenvéleményen lévők nézeteit, kevéssé gyűjt új információkat és vá-

zol fel alternatívákat (Moorhead 435–441. o.). A Szent Korona 1978 óta zajló szerkezeti kutatásában részes szűk bölcsész csoport viselkedése és szakmai teljesítménye tökéletes esettanulmány a leírt modellhez.

Bár Moorhead alapvetően a politikai és a gazdasági döntéshozatallal foglalkozott, az általa felvázolt séma jól láthatóan alkalmazható a tudományra, s azon belül is elsősorban a bölcsészeti tudományágakra. E tudományterületek képviselői kifelé nagyon összetartóak, mert úgy gondolják, hogy csak ők értenek azokhoz, kevéssé figyelnek más területek eredményeire, megfellebbezhetetlennek találják saját szakmai véleményüket, s ez meghatározza a viszonyukat a kívülről jövő nézetekkel szemben. Ezzel elzárják magukat a friss, új impulzusoktól, erőforrásaikat (emberit, anyagit egyaránt) elvesztegetik, mert ugyanabban a zárt körben forognak, nincs érdemi előrelépés. A bezárkózásnak és leragadásnak jó példája, hogy az első évezred második fele megírt históriájának tarthatatlansága már csak a történészeknek nem tűnik föl… Más területek kutatói észlelik ezt, de mivel a történetírás a fennálló nézetek szerint történészek dolga, így keveset tehetnek.

A dokumentum alapú történetírásról

Az írott dokumentumokkal szemben számos tény óvatosságra kell, hogy intsen.* Egyrészt majdnem mindig a győztesek írják a történelmet. Ez a szellemtörténetre is igaz: az ókeresztény irodalomból szinte kizárólag azoknak a munkái maradtak fenn, akiket a később uralkodóvá vált irányzat nem nyilvánított eretneknek. Pedig mint Paul Johnson történész Szent Ágoston és Pelagius vitájáról megállapítja: *„az eretnek nem Pelagius volt, hanem Ágoston – hatását tekintve mind közül a legnagyobb!"* (Johnson 164. o.) Mivel az emberiség az elmúlt két évezred során inkább rossz, mint jó felé tartott, így a győztesek nagy része szükségszerűen a „rossz" oldalról került ki, s írta meg/át a történelmet saját szája íze szerint, hogy igazolja azt a szellemi és fizikai rombolást, ami napjainkra végveszélybe sodorta emberi fajunk fennmaradását (vö. például Bogár és Lipton–Bhaerman).

Az átírás gyakran olyan mértékű, hogy az már durva és szándékos torzításnak minősül. Ezek sora szinte végtelen: gondoljunk például a vért ivó magyarokról szóló kora középkori tudósításokra, a Horthy-korszak vagy 1956 démonizáló interpretálására a szocialista időkben. Fordított irányú, „heroizáló" torzításokban sem szűkölködünk, melynek példája a „Nagy Francia Forradalom" vagy az 1917-es oroszországi események és az azt követő polgárháború magasztalása.[1]

A fennmaradt dokumentumok tehát gyakran szelektíven és tendenciózusan tálalják a történelmet. Más baj is van velük, különösen, ha a kora középkorból származó iratokra gondolunk, nevezetesen arra, hogy számos közülük interpolált. Ez a szakszó eufemizmus: azt fedi (el), hogy

* Természetesen vannak olyan tudományterületek, ahol az írott dokumentumok az elsődleges források. Jellemzően ilyen a valláskutatás azon része, ahol konkrét doktrínákat, tanításokat tanulmányozunk. Ekkor mindenekelőtt és kimondottan az eredeti írott forrásokat kell használnunk. Azonban még e területen is figyelembe kell venni a régészeti, építészeti, néprajzi stb. tanúságtételeket, a „nem írásos bizonyítékokat", amint azt Alexis Sanderson, a szövegcentrikus valláskutatás egyik legkiemelkedőbb képviselője is hangsúlyozta. *(A szerk.)*

[1] Történelmi személyiségek sem kerülik el ugyanezt a sorsot. A *Magyar Hüperión* tiszteletet érdemlően, „szél ellen" próbálja helyreállítani besározottak, például Francisco Franco tábornok becsületét (Taraszevics), illetve méltatlanul piedesztálra emelteket (például Antall József, Táncsics Mihály) az őket megillető helyre tenni (Bíró, Lipusz).

az adott okiratba később belenyúltak, így későbbi állapotról tudósít, mint amit a rajta szereplő dátum mutat. A nem szöveghű átírások oka lehetett nagyobb ősiség, régebbi privilégium- és birtokadományozás igazolása, vagy bármi más, ez gondolatmenetünk szempontjából érdektelen. A lényeg, hogy az eredeti okiraton lehet, hogy mértékében viszonylag csekély, ám tartalmában és következményeiben jelentős módosítást hajtottak végre.

Erre a legjobb példákat a saját portánkról hozhatjuk: a 10–11. századi magyar egyház- és monostoralapításokról szóló ránk maradt okiratok szinte egyike sem eredeti, hanem interpolált. Ezeket 1000 körüli történelmünk legfontosabb forrásai között tartják számon, csakhogy ezek – s erről a történészek hajlamosak gyakran megfeledkezni – már későbbi érdekek által módosítottak. Jó példa erre a forráscsoportra a Veszprémvölgyi Alapítólevél. Ezt a görög rítusú apácakolostort Szent István alapította kevéssel 1000 után. Az eredeti alapítólevél nem maradt fenn, hanem annak 1109-es Kálmán király-féle átirata. Erről azonban az oklevél korábbi vizsgálóinak elemzéseit mérlegre téve Püspöki Nagy Péter finom elemzéssel kimutatta, hogy 1210 és 1259 közötti interpoláció, tehát több mint 200 évvel később keletkezett, mint az eredeti, azaz a kétszeri átdolgozás következtében attól lényegesen különbözhet (Püspöki Nagy 80–90. o.).

Nem feledkezhetünk meg a hamisított oklevelekről sem. Az európai történelem egyik leggrandiózusabb hamisítványa a *Donatio Constantini*, azaz Nagy Konstantin állítólagos adománya Szent Péter székének, azaz a pápaságnak. Erről Lorenzo di Valla, V. Miklós pápa titkára 1450 körül bebizonyította, hogy számos más, kulcsfontosságú szöveggel együtt hamisítvány (Johnson 354. o.) Az ugyancsak Szent Péter székének tett Nagy Károly-féle adomány hitelességét nem kisebb személy vonta kétségbe, mint III. Ottó császár (Canning, 116. o.). A bizonyítottan hamis oklevelek gyarapodó száma ellenére a történésztársadalom nem közeledik kellő óvatossággal a koraközépkor okiratai felé.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy csak politikai vagy gazdasági jelentőségű dokumentumok sorában találhatók hamisítványok. Robert R. Newton az *Almageszt* adatainak alapos elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy szerzője, Klaudiosz Ptolemaiosz, az ókor (utólag) legnagyobbnak kikiáltott csillagásza egyetlen mérést sem végzett: adatai meghamisítottak, azért, hogy saját precesszió-elméletét alátámasszák (Newton).[2]

Az amerikai csillagász eredményeinek egy másik értelmezése is lehetséges, amire ő gondolni sem mert: az *Almageszt* későbbi hamisítvány, vagy legalábbis olyan mértékű átírást szenvedett el, főleg a közölt mérési adatokat illetően, hogy ránk hagyományozódott tartalmához Ptolemaiosznak már szinte semmi köze (Beaufort).[3] Tekintettel arra, hogy a késő ókor és a teljes középkor csillagászatát legalapvetőbben befolyásoló műről van szó, az *Almageszt* hitelességének kérdése kiemelkedő fontosságú. Történész körökben nagy az ellenállás Robert R. Newton következtetéseivel szemben, bár bölcsész végzettségű kritikusainak

[2] Mint kiderült, nem Robert Newton volt az első, aki ezt állította: kétszáz évvel korábban, a 18. század két vezető francia csillagásza, Jerome le Francais Lalande (1732–1807) és Jean-Baptiste-Joseph Delambre (1749–1822) már felvetette ugyanezt (idézi Pedersen 22–23. o.).

[3] Egy Kr. után 130-ból származó, azaz Ptolemaiosz életében keletkezett, ismeretlen szerzőségű, a közelmúltban belga papirológusok látóterébe került, Fouad 267A jegyzékszámú Kairóban őrzött papirusztöredék, amelyből a precesszió szögsebességére a helyeshez közelálló érték számítható ki (Tichon 6. o.), szemben az *Almageszt*ben közölt súlyosan tévés értékkel, közvetett támogatást ad Jan Beaufort feltevésének.

egy része vélhetően matematikai és csillagászati felkészületlensége miatt nem is érti az érveit.

Fentebb már szó esett róla, hogy olyan nagyságok estek ki a keresztény szellemtörténetből, mint Markion vagy Pelagius, mert – mint megbélyegzett eretnekeknek – a műveiket nem másolták le, s így nem örökítették át az utókornak. Feltételezhető, hogy ennek a fordítottja is megeshetett: olyan „szerzők" kaptak popularitást – azaz „csinálta meg" őket a kor médiája –, akik nem is léteztek. Francis Clark, a neves történész két vaskos könyvben, bizonyítékok hosszú sorát felvonultatva érvelt amellett, hogy Nursiai Szent Benedek sohasem élt.** Első életrajza, melynek állítólagos szerzője I. Gergely pápa, szerinte későbbi hamisítvány (Clark 1987, Clark 2003). Ha ez így van, akkor Benedekünk rendet sem alapíthatott, és a kora középkor történetíró bencés szerzeteseinek munkáit kénytelenek vagyunk *ab start* bizonyos fenntartással kezelni, már csak azért is, mert éppen a Benedek-rend scriptoriumai jelenthették azt a médiát, ami „megcsinálhatta" és „eladhatta" Szent Benedeket.

A tézisek vitájában Clark mellé állt néhány kollégája, köztük bencés szerzetes-történészek is, a többség azonban elutasította érveit. Fő ellenzői sziklaszilárd bizonyítékként egy dokumentumot vonultattak föl ellene, mint perdöntő érvet, melyről pár éven belül maguk kellett, hogy belássák: hamisítvány. Azóta egy másik dokumentumról próbálják elhitetni ugyanezt.

Természetesen saját magamnak mondanék ellent, ha a dokumentumokkal dolgozó Clark érveit a történészi körön kívülről jövő alátámasztás hiányában elfogadhatónak tartanám. Szerencsére akadt olyan kutató, aki a korai bencés építészet emlékeivel foglalkozott, s ezekről publikációk sorát jelentette meg. Rolf Legler arra a megállapításra jutott, hogy Benedek-rendi kolostorok létezése régészeti eszközökkel nem igazolható a 10. század közepe előtt, továbbá a rendházaik fő jellemzékeként tekintett kerengők is csak a 11. században tűntek fel (Legler). Érdemes megemlíteni azt is, hogy a 10–11. századból nincs hiteles – azaz interpolálatlan – dokumentum, amely a magyarországi monostoralapítások esetében megnevezné, hogy az Szent Benedek rendje számára történt, sőt ez az interpoláltak zöméből is hiányzik.

A tudomány saját (eszmei) logikája szerint egy komoly tudós megfontolandó érvekkel alátámasztott hipotézise egy ilyen fontos kérdésben, mint Nursiai Szent Benedek létezése új kutatásokat kellett volna, hogy megindítson, s nem is csak történész körökben. Ehhez képest viszonylag nagy a csönd, ami persze érthető. Egyrészt komoly érdekeket sértene, ha kiderülne, hogy a rendalapító nem élt – például egyháziakat, a Benedek életével kapcsolatos publikációk, disszertációk írókéit, s velük együtt az egész történész szakmáét –, másrészt jelentősen befolyásolná az első évezred második felének megírt történelmét.

A régészet a történetírás prokrüsztész-ágyában

Jensen csupán egy másik, szintén a bölcsészeti diszciplínák körébe tartozó tudományág, a művészettörténet eredményeinek erőteljesebb figyelembe vétele mellett szállt síkra a történelem valósághű feltárása érdekében, ám ennél sokkal nagyobb radikalizmusra van szükség. Saját kutatásaim arról győztek meg, hogy a régmúlt eseményeinek és azok mozgatóerőinek rekonstruálása alapvető szemléleti fordulatot

** Ami természetesen akkor sem jelenti a bencés szellemiség hiteltelenségét, ha igaz, hiszen az alapvetően *nem* történelmi tényekről szól. *(A szerk.)*

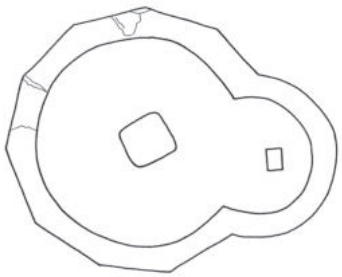
igényelne a kutatásban. Tőlünk időben távoli, hiteles dokumentumokban szegény korok[4] történetének megírásakor a történészeknek kell a legkevesebb szerepet juttatni, mert politikai befolyás alatt született (a történelmet a győztesek írják), interpolált vagy hamisított dokumentumaik nem képezhetik alapját a történetírásnak. Annak tárgyi emlékekből kell kiindulnia. Ezek egyik, s talán nem is legfontosabb csoportját azok az emlékek képezik, amelyekkel a művészettörténet foglalkozik.

Magától értetődő, hogy a régészetnek is nagy súllyal kell részt vennie régi korok történetének feltárásában, sőt, domináns szerep illetné őket. Ez azonban nincs így: a régészeknek a történészek által diktált kronológiai dogmák szerint kell kutatásaikat végezniük. Ennek következtében időnként hajmeresztő „eredményekre" kénytelenek jutni. Erre hadd hozzak itt egyetlen hazai példát, számos további található a Kárpát-medence különleges alaprajzú és építészeti megoldásokat mutató Árpád-kori templomairól szóló könyvemben (Németh).

Környe nagyközség határában, a hajdani homokbánya területén, egy avar kori temető szomszédságában különös alaprajzú építmény romjai kerültek elő az 1960-as években. A körtemplomnak minősített épület 8 méter belső átmérőjű, belül kerek „hajójához" enyhén patkóíves, 450 centiméter átmérőjű „szentély" csatlakozik *(1. kép)*. A „hajó" alaprajza azonban csak belülről kerek, kívül a tizenegyszög kilenc oldala keríti: az utolsó két oldal a szentély területére esne. Ilyen alaprajzú templom ismeretlen a Kárpát-medencében, sőt annak tágabb környezetében is.

Más szokatlan építészeti elemei is zavarba ejtenek. Az ásató régész a „hajó" közepén hasáb alakú, 180×170 centiméteres alapterületű, derékmagasságú, lekerekített szélű kőépítményt tárt fel *(2. kép)*, amit a boltozatot tartó oszlop lábazatának vélt (Pálóczi Horváth 1968, 139. o.). A feltételezés meghökkentő: a tér kényelmesen beboltozható volt tartóoszlop nélkül is, másrészt a lábazat sokkal nagyobb alapterületű, mint amit a feltételezett oszlop igényelne, harmadrészt szükségtelenül magas a vélelmezett célra, negyedrészt elképzelhetetlen, hogy egy kerek szakrális építmény legértékesebb részét, a középpontját ilyenre használják. Akár az „oltárlap" átlóit, akár az oldalfelezőit összekötő egyeneseket tekintjük, azok ferdén állnak az épület tengelyéhez képest, tehát gondosan beállítottak valamilyen nem építészetileg meghatározott irányba. Ha lábazat lenne, akkor az oldalfelezőknek illene tengelyirányban állniuk.

A régész számára megengedett gondolkodási sémákkal nem volt összeegyeztethető, hogy a „hajóban" oltárjellegű építményt találjon, holott szembetűnően arról van szó, hiszen akkor az a térrész nem lehet hajó, és máris távol vagyunk az épület „biztonságos", katolikus templomként való azonosításától.

1. kép: A környei templomrom alaprajza. Forster Központ Tervtára, ltsz. 10203 nyomán

Pálóczi Horváth András megtalálta a közelben lévő Árpád-kori, okiratokban nem említett, ám egy közeli helynév alapján valószínűleg Avas nevű falu maradványait. *„Az ásatási*

[4] Az időbeli határt, mely még Európán belül is a földrajzi helyzet függvénye, 1200 körülre helyezem.

2. kép: A helyreállított környei templomrom nyugatról. A szerző felvétele

eredmények és a terepbejárási megfigyelések arra mutatnak, hogy a település – templomával és temetőjével együtt – a 13. század közepétől-végétől kb. egy évszázadig állt fenn" – írja a régész (Pálóczi Horváth 1973, 2. o.). Elmaradt azonban annak a kérdésnek a feltevése, hogy a szegény és jelentéktelen falu – melynek vagyoni helyzetéről a sírmellékletek csaknem teljes hiánya tanúskodik (Pálóczi Horváth 1968, 139. o.), jelentéktelenségéről pedig az okleveles említések hiánya – miért épített vagy kapott volna kegyurától a Kárpát-medencében egyedülálló alaprajzú templomot. Nem kétlem, hogy a környei építményt a 13–14. században katolikus templomként működtették, ahogy Pálóczi Horváth állítja, ám kevéssé valószínű, hogy arra célra és akkor készült volna – egy átalakítás nyomán válhatott azzá. A régész még a közelben talált avar-kori sírok nyomán sem fogott gyanút, hogy talán egy avar szentélyt talált meg, holott az előkerült maradványok nem római rítusú templomra utalnak, hiszen térrendezése nem követi a katolikus liturgia elvárásait. 13. századi építésű falusi templommá nyilvánításával Pálóczi Horváth elsüllyesztette a környei romot egy mély és a szakma véleménye szerint többnyire nem túlságosan érdekes objektumokat tartalmazó fiókban, holott, meglátásom szerint, az első évezred egyik ritka és nagy figyelmet igénylő Kárpát-medencei szakrális építménye.

Egyre gyakrabban kerülnek elő olyan leletek, amelyek egyértelműen mutatnak rá arra, hogy az első évezred elfogadott időrendjével alapvető problémák vannak. A frankfurti Kaiserpfalz (császári rezidencia) építtetője Bölcs Lajos császár (814–840) volt – négy érméje elő is került az ásatások során –, tehát „szükségszerűen" a 9. század első felében készült. Az épület sarkainak kváderezése azonban római kori kö-

vekből készült, 2. századi építési technikával (Wintergerst 48. o.). Közvetlenül a Pfalz rétege alatt, azaz „szükségszerűen" a késő Merovingkorhoz tartozó rétegben, a *Bau 1* nevet viselő maradványok között az 1. századra jellemző hypocaustumos római fűtési rendszer maradványait találták a régészek. *„Hypocaustumos fűtőrendszer előkerülése a Rajna jobb partján a 7. vagy a 8. században mindeddig egyedülálló"* (uő. 38. o.). *„Ha kiegészítjük a leleteket a fűtésrendszer már nem föllelhető csöveivel, akkor nem találunk különbséget (a Bau 1-beli és) egy római villa rustica kis fürdője között"* – teszi hozzá az ásató régész (uő. 33. o.).

A kora középkori balti-tengeri kikötőváros, Truso (ma Lengyelország) területén lezajlott ásatások is meghökkentő eredményeket hoztak. A késő La Téne-kori (Kr. e. 1. sz.) réteg fölött közvetlenül helyezkedett el a koraközépkori réteg, benne a karoling Kegyes Lajos császár (élt 778–840) keresztekkel díszített érmei és borostyánkő keresztek (Jagodzinski 101. és 164. o.). *Ugyanebből a rétegből* római kori kőtárgyak, valamint Antonius Pius (161–180) és Commodus (180–192) császárok érmei is előkerültek (Szydlowski 267. o., Bogucki 62. o.).

Vajon Frankfurt és Truso leletkörülményeiből milyen következtetéseket vonnának le a régészek, ha nem szorítaná őket a történészek által számukra (is) megszabott kronológia? Számos hasonlóan „anomáliás" lelőhely lenne még említhető…

Bár a régészeket a bölcsészkarokon képzik, magukat csak részben tekintik a szellemtudományok képviselőinek – munkájuk az anyaföldhöz köti őket, az abból kiásott leletek segítségével vonják le következtetéseiket, és saját módszereik segítségével relatív kronológiát tudnak felállítani. A gondok az abszolút időrend kialakításakor jelentkeznek, amely során már nem a maguk urai.

„A dokumentumokkal foglalkozó történész szakma kisajátította magának a történelem megírásának jogát".

AZ EGZAKT TUDOMÁNYOK HELYET KÖVETELNEK MAGUKNAK

A Jensen által felvázolt irányt követve fel kell ismernünk, hogy nemcsak szomszédos diszciplínák, hanem nagy tudományterületek határait is át kell lépni a valós történelem megismeréséhez. A természettudományok egyes ágai egyre határozottabban követelik ki ebben a helyüket. A modern genetika például röpke két évtized alatt megcáfolta a magyarság finnugor eredetének hamis, a 18. századtól kezdve ránk kényszerített képzetét (Semino *et al.*, Underhill *et al.*). Bár a nyelvész- és történésztársadalom még kétségbeesett utóvédharcokat folytat – sajnálatos módon politikai segédlettel –, a helyzete tarthatatlan.

A genetikánál sokkal közvetlenebb, „anyagszerűbb" módon foglalkozik a tárgyi leletek egy specifikus csoportjával, a csontvázakkal az embertan. Székelyföldi temetők antropológiai vizsgálatai eredményeinek (Fóthi *et al.*) ismeretében Benkő Elek szokatlan mondatokat kellett, hogy papírra vessen a középkori Székelyföldről írott nagymonográfiájában: *„Számunkra annak az értelmezése, sőt átlátása is erőt meghaladó feladvány, hogy egyfelől a székely kapcsolatokkal gyanúba fogott népesség embertani szempontból a Dunántúl és az Alföld népességéhez, jellemzően a Kárpát-medence honfoglalás előtti népességéhez áll közel"* (Benkő 69. o.). Egyértelművé téve a régész szavait, Fóthi Erzsébet és munkatársai eredményei halomra döntötték az Erdély koraközépkori történetével kapcsolatos begyöpösödött koncepciókat, ami komoly

zavart okozott régészkörökben. Az akadémikus nagyon tisztességesen levonta a szükséges következtetést: *„Nem vitás, hogy a magyar honfoglalás egész folyamatát kell alaposabban átgondolni”* (Benkő 72. o.).

Az embertani kutatások a honfoglalást megelőző két évezred kárpát-medencei történelmének koncepcióira is csapást mértek. Ilse Schwidetzky és Friedrich Wilhelm Rösing már az 1970-es években felvetette, hogy Európa népességének van egy igen széles földrajzi határok között megtalálható rétege, amely az antropológia módszereivel a vaskorig követhető (Schwidetzky, Schwidetzky–Rösing, Rösing–Schwidetzky), s lehet, hogy tovább csak azért nem, mert korábbról már nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű jó megtartású koponya, illetve csontváz. Fóthi és munkatársai tovább árnyalják ezt a képet: *„Keleten a Fekete-tenger északi partvidékéig, nyugaton nagyjából Németország területéig egy nagy lélekszámú, egymással dinamikus kapcsolatban élő európai alapnépesség rajzolódik ki, amely nem írható le nyelvi határokkal”* (Fóthi *et al*. 550. o.) Ez a felismerés is összhangban áll a mikrobiológiai kutatások eredményeivel (Semino *et al*., Underhill *et al*.), amelyek több tízezer éves időtávban mutatják ki ezt az európai ősnépességet.

A dendrokronológia és a ^{14}C-es izotóp segítségével történő kormeghatározás is hatalmas lehetőségeket hordoz. Az előbbi módszer kalibrálási nehézségekkel küzd. Ennek meglátásom szerint nem csekély mértékében az az oka, hogy saját „belső” kalibrálása ütközik a történelmi kronológiából levezethető kalibrálással.

A ^{14}C-es módszer nem igényel „külső”, történészi kalibrálást, s pillanatnyilag a legmegbízhatóbbnak tekintik, bár megvannak a maga feltárt, de még ki nem iktatott szisztematikus hibaforrásai (Stuiver et al., Korth 2002a). Fölöttébb érdekes olvasmány Hans-E. Korth fizikus tanulmánya, amelyben kimutatja, hogy a radiokarbon illetve dendrokronológiai módszerrel meghatározott kronológiák szisztematikusan eltérnek egymástól (Korth 2002b), tehát a jelenlegi kalibrálások mellett legfeljebb az egyik adhat megbízható eredményeket.

A történelem tárgyi lelet alapú, politikamentes újraírása

Végezzünk el egy gondolatkísérletet. Tegyünk félre mindent, amit a történelemről a dokumentum alapú történetírás eredményei nyomán tudni vélünk, és próbáljunk kizárólag tárgyi leleteken nyugvó históriát írni, azaz olyat, ami történészi befolyástól mentes művészettörténészi és régészeti, valamint embertani és genetikai vizsgálatokon alapul. Hogy a parttalanságot elkerüljük, szorítkozzunk az első évezred európai történelmére. Vajon mennyire fog hasonlítani az előbbi „történelem” az utóbbihoz?

Az embertani kutatások egy minden történelmi fordulatot túlélő alapnépességet mutatnak a Kárpát-medencében, amelyhez időről időre hozzá képest viszonylag csekély létszámú, zömmel europid népesség települ, mely nem ritkán az uralkodó réteggé válik, majd gyorsan asszimilálódik. A régészeti leletek nem tanúskodnak állandó csatározásokról az újonnan érkezettek és a helyben lakók között. Amíg a harcos uralkodói réteg mértéktartó az adóztatásban, tiszteli a szokásokat és a helyiek hitvilágát, és Európa más részein méri össze fegyverei erejét az ottani, gyakran szintén nem őslakos vezető rétegével, addig a helyben lakók számára szinte mindegy, hogy ki az úr, és prosperálásuknak semmi nem áll az útjában. Fegyvercsörgés közben hallgatnak a múzsák, ám a különböző korokból ránk maradt pazar műalkotások hosszú csendes időszakokról tanúskodnak: gondoljunk például a balácai római

villa mozaikjaira, a Seuso-kincsre vagy egyes avar sírok gazdagságára, hogy csak a jelesebb kárpát-medencei leleteket említsük.

A kétféle „történelem" között nyugtalanító mértékűek az eltérések. Ez eddig keveseknek tűnt föl és gyakorlatilag nem esik róla szó. Történészek nem olvasnak munkákat a jó döntéshozatallal kapcsolatos kutatásokról, mert azok, ugye, kívül esnek szakmájuk területén, így nem tudják, hogy annak fő kellékei a benne résztvevők sokfélesége és függetlensége, így szakmai gőgjük elsöpri a más területek képviselőitől származó új eszméket (tisztelet a kivételnek). Aki szembe mer szállni a szöveg alapú történelemtudomány esemény- és kronológiadiktátumával, az tüstént a partvonalon vagy azon kívül találja magát. Ennek legismertebb magyar áldozata a hatalmas felkészültségű és nyitott gondolkodású László Gyula régész volt. Bár ma már látszik, hogy nem mindenben volt igaza a kettős honfoglalás elméletével, amit ő nagyon korrektül mindig is csupán továbbgondolandó és -fejlesztendő hipotézisként kezelt, az egyértelmű, hogy pontosan mutatott irányt az őstörténeti kutatásoknak.

Bár meglátásom szerint a történetírás alapját a tárgyi leletekkel dolgozó területeknek kell megvetniük, a „technológiai" sor végén ott a helyük a történészeknek, hiszen pontos dátumok többnyire írott dokumentumokból hámozhatók ki. Az ő feladatuk nem a história vázának kialakítása, hanem éppen ellenkezőleg, a finomszerkezet kidolgozása, és a történelmi folyamatok dinamikájának és hajtóerőinek leírása. A „végeredmény" előállítása természetesen az ő feladatuk, de ahogy az ötvösökre sem bízzák, hogy a bányából személyesen hozzák felszínre a készítendő arany ékszerekhez szükséges nyersanyagot, úgy a história nevű „termék" készítésében is szükség van a munkamegosztásra a különböző szakmák képviselői között, *és* a technológiai sorrend betartására.

ÁRNYÉKBAN

Ahogy az egyes embereknek megvan a maguk árnyékszemélyisége, azaz tudatuk azon része, amelyet elutasítanak (Wilber 118. o.), úgy a fajoknak és a nemzeteknek is megvan a saját árnyékuk. A valódi történetírásnak éppen az lenne a célja, hogy az adott nemzet történelmi „árnyékából" a lehető legtöbbet a fénybe, azaz tudatossága szintjére hozza. A beszűkült, politikai érdekek mentén zajló történetírás szükségszerűen az árnyékot növeli, amelyben rejtőző elfojtások, elhallgatások, tudomásul nem vételek – ahogy az egyének esetében is – a felszínre törnek és egyre több „betegséget", válságot eredményeznek.

Könnyen felismerhető, hogy az iszlám „terrorizmus" az Egyesült Államok saját árnyékban tartott agresszivitásának a tünete, azaz válság formájában való megjelenése. A világ leggazdagabb országává lett nemzet nem hajlandó szembenézni a saját népirtó múltjával – az őslakosság kiirtásával, a maradék rezervátumokba kényszerítésével –, s ez „szomatizálódik" az iszlám „terrorizmusként". Agresszivitása napjainkban sem csökkent: gondoljunk Szerbiára, Irakra, Afganisztánra – és ekkor még csak a hagyományos eszközökkel zajlott háborúit említjük –, így e „tünet" csak erősödni fog. Ugyancsak az iszlám „terrorizmus" a(z egyik) válasz arra, hogy a magát kiemelkedően magas erkölcsi színvonalon látó nemzet az árnyékába száműzte, hogy más országok kifosztásával érte el gazdagságát (vö. Bogár). Az árnyék lett a helye az Egyesült Államok „saját gyártású" szegényeinek is, akiknek nem csekély részét teszik ki a hajdani rabszolgák leszármazottai. Mivel nem hajlandó észrevenni, az illegális bevándorlók illetve az időnként feltörő faji zavargások formájában kényszerül szembesülni a vele élő, letagadni próbált szegénységgel.

Ken Wilber szavai pontosan értelmezik az Egyesült Államok reakcióit, amint eltekintünk attól, hogy csupán egyénekre vonatkoztassuk: *„Az elidegenített lelki törekvések árnyékként vetülnek ki. (…) Az árnyék kivetítésének két fontos következménye van. Először is úgy érezzük, bennünk egy szemernyi sincs meg a kivetített törekvésből, tulajdonságból vagy hajlamból. Másodszor ez szemlátomást a környezetünkben, rendszerint embertársainkban kísért minket. (…) A kivetítő személy minden kellemetlensége ellenére hevesen védelmezni fogja tévedését. (…) A legtöbb emberben rendkívül erős az ellenállás az árnyékkal szemben. Ez az ellenállás megakadályozza, hogy a sajátunknak ismerjük el a kivetített késztetéseinket és tulajdonságainkat. (…) A boszorkányüldöző* (=kivetítő) *azonban azt képzeli, hogy az ő jelleme makulátlan, és az erény őrének teszi meg magát. Pedig korántsem olyan mocsoktalan a lelke, mint hinni szeretné, és ahogyan el szeretné hitetni embertársaival, ám semmiképpen sem tudja elviselni önmagában ezt a kis szennyfoltot. Megtagadja tehát, ellenáll neki… A jellemhiba* (azonban) *kitartóan figyelmet követel magának. Minél lármásabban követelődzik, annál jobban nő a személyiség belső ellenállása. És minél nagyobb az ellenállás, annál nagyobb erőfeszítésbe kerül nem meglátni a hibát. Végül, amikor már majd' kiszúrja a saját szemünket, valóban észreveszi, csakhogy az egyetlen lehetséges módon – másokban. Tudja, valakinek ez és ez a hibája, mivel azonban ez a valaki nem lehet ő, hát másnak kell lennie. Már csak meg kell keresni a megfelelő személyt, ami rendkívül fontos, mert amennyiben nem tudja másra vetíteni az árnyékát, az ott marad a nyakában. (…) Amilyen olthatatlan gyűlölettel és ádáz ellenállással viseltetik valaki a saját árnyékával szemben, mindenáron igyekszik kigyomlálni azt a lelkéből, ugyanolyan szenvedéllyel veti meg mindazokat, akikre rálőcsöli az árnyékát."* (Wilber 122–123. o.)

Az iszlámnak is megvan a maga árnyéka. Ott van benne saját, nem új keletűen agresszív múltja, amire részben a Nyugat antiterrorizmusa, részben pedig a síita-szunnita ellentétek kénytelenek emlékeztetni, de ott lappang a nemek közötti egyenlőtlenség, a nők jogainak olykor túlzó korlátozása is, amit nyilvánvalóan irritál az amerikai társadalom ezzel ellentétes beállítódása.

„Az embertani kutatások egy minden történelmi fordulatot túlélő alapnépességet mutatnak a Kárpát-medencében, amelyhez időről időre hozzá képest viszonylag csekély létszámú, zömmel europid népesség települ, mely nem ritkán az uralkodó réteggé válik, majd gyorsan asszimilálódik. A régészeti leletek nem tanúskodnak állandó csatározásokról az újonnan érkezettek és a helyben lakók között."

Hasonló példák hosszú sora hozható más nemzetek esetében is. A magyarság sem kerülheti el, hogy szembenézzen a saját árnyékával. Mögé kell látni a kétségtelen trianoni gyalázatnak, és felismerni, hogy azzal is csupán valami előbújt az árnyékból: nem száz, hanem több mint ezer évre visszamenő rendezetlen dolgaink a közép-európai szlávsággal. Az utóbbi (a románsággal együtt) viszont a Trianont követő magyarellenes viselt dolgait tolta ki az árnyékába. Ami ott lappang, az idővel felszínre fog törni és teret fog követelni magának. Az első figyelmeztetés a Szerbiának búcsút mondó Koszovó formájában már meg is érkezett – nem látszik, hogy foganatja lett volna.

Vallásoknak is van árnyékuk, amire az iszlám kapcsán utaltunk is. A protestantizmusban nem nehéz a katolicizmus árnyékába száműzött dolgok (például a hatalom utáni vágy, a papi szegénység semmibevétele, a hívek megsarcolása különböző formákban, simónia, az „eretnek"

gondolatok üldözése) „szomatizálódására" ismerni. Mint Mányoki János találóan megállapította: a protestantizmus létrejötte csupán egy válóper volt a kereszténység történetében, ráadásul nem is az első és nem is az utolsó, gondoljuk például a szír, majd a bizánci egyház leválására Rómáról, illetve a protestantizmus felekezetekben történő szétaprózódására. A *„Ne ölj"* ősi törvényének fittyet hányó eretneküldözést a katolicizmus egyebek között a kommunista diktatúrák idején kapta vissza, de nincs jele, hogy ennek tudatába került volna. A misztikus élmények is az árnyékban kuksolnak:[5] a *mainstream* katolicizmus a legjobb esetben is gyanakodva tekint rájuk.[6] Ennek folyománya a többnyire gnoszticizmus címszó alá sorolt „eretnekségek" elő-előtörése.

Ameddig a történetírás fel nem ismeri, hogy minden faj és nemzet végső soron a saját árnyékával harcol, addig a legjobb esetben is csak az események felszínes mozgatórugóinak feltárásig juthat el. Amíg politikai érdekek mentén működik, csak az árnyékot növeli, és ezzel megágyaz a jövő válságainak, vagy felerősíti a már meglévőket. Ugyanez lesz az eredménye annak, ha „csak" felületes, gondatlan, nemtörődöm. A technológiai sorban a történetírás előtt álló diszciplínák tárgyilagosabban képesek irányt szabni a múlt feltárásának, ha mentesülnek a külső nyomástól.

Az újfajta szemléletű történetírás térhódításának csekély esélye van, hiszen érdekeket sértene, de e paradigmaváltás nélkül a valóság feltárása, s így a válságok forrásainak megszűnése aligha következhet be. A késő ókor és a kora középkor történelme kutatásának jelenlegi fő áramlata, bár talán tisztában sincs vele, a „múltat végképp eltörölni" (de legalábbis kellően elfedni) leninista eszméit szolgálja. Az igazság megismerése minden ember alapjoga, a valós történelemé különösen.

Hivatkozások

Beaufort, Jan: Die Fälschung des Almagest. *Zeitensprünge* 13. évf. (2001) 590–615. o. 14. évf. (2002) 32–48. o.

Benkő Elek: *A középkori Székelyföld I*. Budapest, 2012, MTA Régészeti Intézete

Bíró Lajos: Az úgynevezett rendszerváltás szabadkőműves titkai. *Magyar Hüperión* 1. évf. (2013) 3. sz. 366–371. o.

Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó

Bogucki, Mateusz: Antique, medieval and modern coin finds from Janów Pomorski. In Bogucki, Mateusz – Jurkiewicz, Beata (szerk.): *Janów Pomorski: Stan. 1: Wyniki ratowniczych badan archeologicznych w latach 2007–2008*. I/3. köt. Elblag, 2012, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblagu, 62–63. o.

Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó

Clark, Francis: *The Pseudo-Gregorian Dialogues I–II. Studies in the History of Christian Thought*. Leiden, 1987, Brill

Clark, Francis: *The 'Gregorian' Dialogues and the Origins of Benedictine Monasticism*. Leiden–London, 2003, Brill

Fóthi Erzsébet – Bernert Zsolt – Hajdu Tamás – Kővári Ivett: Középkori embertani leletek Székelyföldön. In Benkő Elek: *A középkori Székelyföld II*. Budapest, 2012, MTA Régészeti Intézete, 473–662. o.

[5] *„Arisztotelész óta az irányadó nyugati filozófia és teológia nem nagyon tud mit kezdeni a misztikus meglátásokkal – és úgy általában semmi olyan tudatállapottal, ami eltér a szokványostól. Jobbára a könnyebbik utat választja, vagyis úgy tesz, mintha efféle dolgok nem is léteznének"* (Smoley 162. o.).

[6] *„A modern világban a vallásos érzés vérszegénysége mostanára elzárta a társadalmilag megközelíthető utat a transzcendencia felé."* (Wilber 155. o.)

Jagodzinski, Marek. F.: *Truso: Miedzy Weonodlandem a Witlandem*. Elblag, 2010, Muzeum Archeologiczno-Historycne w Elblagu
Jensen, Robin Margaret: *Understanding Early Christian Art*. London–New York, 2000, Routledge
Johnson, Paul: *A kereszténység története*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest, 2012, Európa Könyvkiadó
Korth, Hans-E. (2002a): An Explanation of the Anomaly of the ^{14}C Dates for Tree-Ring-Dated Bristlecones and Sequiola. *Radiocarbon Dating* (szerk. Berger–Suess), 2002, 545–553. o.
Korth, Hans-E. (2002b): Anomalie der ^{14}C-Kalibrierkurve. *Zeitensprünge* 14. évf. (2002) 49–67. o.
Legler, Rolf: *Der Kreuzgang. Ein Bautypus des Mittelalters*. Frankfurt, 1989, Verlag Peter Lang
Lipton, Bruce – Bhaerman, Steve: *Spontán evolúció*. Ford. Hegedűs Péter. Budapest, 2013, Édesvíz Kiadó
Lipusz Zsolt: Szent Korona a máglyán. Táncsics, a preszocialista baloldali ikon. *Magyar Hüperión* 2. évf. (2014) 1. sz. 26–32. o.
Moorhead, Gregory: Groupthink: Hypothesis in Need of Testing. *Group and Organizational Studies* 7. évf. (1982) 4. sz. 429–444. o.
Newton, Robert R.: *The Crime of Claudius Ptolemy*. Baltimore, 1977, Johns Hopkins University Press
Németh Zsolt: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I*. Szombathely, 2013, B. K. L. Kiadó
Pálóczi Horváth András: Környe-Sandbetrieb. *Archaeológiai Értesítő* 95. évf. (1968) 139. o.
Pálóczi Horváth András: Környe-Homoküzem. A középkori templomrom ásatási eredményeinek összefoglalása a tudományos dokumentációhoz. 1973. január 26. Forster Központ Tervtára, ltsz. 10203
Pedersen, Olaf: *A Survey of the Almagest*. Odense, 1974, University Press
Püspöki Nagy Péter: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. kötet: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig*. Budapest–Pozsony, 1989, Martin
Rösing, Friedrich Wilhelm – Schwidetzky, Ilse: Vergleich-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n. d. Z.). *Homo* 28. évf. (1977) 65–115. o.
Schwidetzky, Ilse: Vergleich-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausen v. d. Z.) *Homo* 23. évf. (1972) 245–272. o.
Schwidetzky, Ilse – Rösing, Friedrich Wilhelm: Vergleich-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0–500 u. Z.) *Homo* 26. évf. (1976) 193–218. o.
Semino, Ornella *et al.*: The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective. *Science* 290. évf. (2000) 1155–1159. o.
Smoley, Richard: *Tiltott hit. A gnoszticizmus öröksége*. Ford. Borsos Attila. H. é. n., Gold Book
Stuiver M. S. *et al.*: INTCAL98 radiocarbon age calibration, 24,000-0 cal BP. *Radiocarbon* 40. évf. (1998) 1041–1084. o.
Surowieczki, James: *The Wisdom of Crowds*. New York, 2004, Doubleday
Szydlowski, Marcin: Stone Items from Janów Pomorski 1. In Bogucki, Mateusz – Jurkiewicz, Beata (szerk.): *Janów Pomorski: Stan. 1: Wyniki ratowniczych badan archeologicznych w latach 2007–2008*. I/3. köt. Elblag, 2012, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblagu, 26–274. o.
Taraszevics Zsuzsa: A *Caudillo* – Francisco Francoról. A tiszta jobboldaliság érvényesítése a 20. század viharában. *Magyar Hüperión* 1. évf. (2013) 1. sz. 30–44. o.
Tihon, Anne: An Unpublished Astronomical Papyrus Contemporary with Ptolemy. In Alexander Jones (szerk.): *Ptolemy in Perspective. Use and Criticism his Work from Antiquity to the Ninetieth Century*. Heidelberg, 2010, Springer, 1–10. o.
Underhill, Peter A. *et al.*: Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics* 18. évf. (2010) 479–484. o.
Wilber, Ken: *Határok nélkül*. Ford. Béresi Csilla. H. n., 2000, Édesvíz Kiadó
Wintergerst, Magnus: Franconofurd: Die Befunde der karolingisch-ottonischen-Pfalz aus den Frankfurter Altstadtgrabungen 1953–1993. *Schriften des archäologischen Museums Frankfurt* 22. évf. (2007) 1. sz.